

нии этого пути в доставке импортных изделий. Несмотря на то, что Днепро-Дaugавский транзитный путь часто использовался чужеземными купцами и иногда воинами, местное население на территории Латвии старалось контролировать его собственными усилиями, о чем свидетельствуют государственные образования латгалов и ливов в нижнем течении Даугавы.

Таким образом, оживленные экономические и культурные связи жителей территории Латвии с Приднестровьем существовали в течение всего указанного периода. Они были плодотворны в поисках новых знаний цивилизованного мира (Византия, Древняя Русь, Скандинавия), приобретении усовершенствованного оружия, процессом христианизации общества, особенно знати. Как в свое время Киевская Русь переняла у Византии не только христианскую религию, но и ее символы, также знать народов Прибалтики использовала и модифицировала эти символы в соответствии с местными традициями в еще языческой среде XI—XIII вв.

ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КИЇВСЬКОГО КАПИЩА 1908 р.

Р. С. ОРЛОВ (Київ)

Загадкова споруда, розкрита В. В. Хвойкою у 1908 р. у межах укріплень найдавнішого київського дитинця, самим дослідником була віднесена до «слов'янського язичницького періоду», мала ритуальний характер і належала слов'янському язичницькому капищу з жертвником¹. Подана В. В. Хвойкою характеристика знахідки знайшла підтримку учасників XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, які оглянули споруду і відзначили певні ознаки, характерні для язичницьких святилищ: залишки вогнища-жертвника, шарів перепаленої глини і золи, кісток тварин. Постійні згадки київського капища 1908 р. у науковій літературі призвели до дуже високої оцінки відкриття В. В. Хвойки, і в деяких працях пам'ятка розглядається як класичний зразок слов'янських капищ і навіть як великий культовий центр усього полянського князівства².

¹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в исторические времена.— К., 1913.— С. 66; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 48.

² Kotlarczyk I. Słonecznego bogu — miejsca Kultu // Zotchlani wiekow.— 1988, 2 — 4.— S. 160; Боровський Я. С. Світосгляд давніх киян.— К., 1992.— С. 49, 50.

Перший, зроблений В. В. Хвойкою, опис споруди увійшов в усі праці, присвячені давньому Києву і слов'янському язичництву, і приймається, за деяким винятком, більшістю дослідників. За ним, підвалини загадкової споруди були складені з різних за розмірами каменів сірого пісковика на глиняному розчині, іноді химерних обрисів, з наскрізними отворами. Камені утворювали еліпсоїд $4,2 \times 3,5$ м, що мав з чотирьох боків чотири кутні виступи довжиною $0,7 - 0,8$ м, орієнтовані за сторонами світу. Навколо споруди збереглася підлога з білуватої глини. З західного боку підвалин був розкопаний «стовп», в якому шари глини чергувалися з прошарками золи і вугілля. Кам'яні підвалини В. В. Хвойка відніс до капища, а «стовп» — до жертovníка. Прошарки пояснюються вирівнюванням поверхні і накладанням шару нової глини.

Наявність чотирьох виступів у споруди настільки захопила К. В. Болсуновського, що він вже в 1909 р. видав брошуру, де вважає капище присвяченим слов'янському Гермесу — божеству Сонця: Хорсу, Дажьбогу, Световиду (Свентовиду) або Яровиту та ін. У брошурі публікується одне з зображень капища, одержане автором від В. В. Хвойки, і яке він вважав точним. Другий малюнок капища зберігається в альбомі К. В. Болсуновського у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею і є варіантом тієї ж реконструкції капища, але в іншій проекції. О. С. Кучерук і Я. Є. Боровський опублікували малюнок і дві фотографії капища з альбому К. В. Болсуновського, зроблені В. В. Хвойкою в 1908 р.¹ Проте відзначимо, що негативи цих фотографій і деяких інших, зроблені під час розкопок капища у 1908 р., зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАНУ, хоча вже 90 років залишаються невідомими дослідникам².

На нашу думку, фотографії 1908 р. є великою цінністю — їх можна зіставити з фотографіями капища, зробленими під час розкопок 1937 р. Таке зіставлення не свідчить про часткову руйнацію капища після його засипання у 1908 р., з яким дослідники пов'язують інший, ніж у В. В. Хвойки, характер кладки споруди та її план (рис. 1; 2). Графічна і фотофіксація, зроблені у 1937 р., дають правильніше уявлення про споруду, ніж реконструкція 1908 р., уточнюють розташування окремих каменів, у тому числі тих, які сприймалися як скульптура, спростовують скептичне ставлення до результатів повторного розкриття капища.

Розкопки капища 1937 р. провадилися Київською археологічною експедицією Т. М. Мовчанівського на ділянці, що одержала № IV, і містилася перед сходами до входу в будинок художньої школи — теперішнього Національного історичного

¹ Болсуновский К. В. Жертвенник Гермеса-Световида. Мифологическое исследование. — К., 1909. — 18 с.; Кучерук О. С. Карло Васильович Болсуновський (1838 — 1924) // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 118. — Рис. 3; Боровський Я. Є. Вказ. праця. — С. 49 — 56.

² НА ІА НАНУ. — Негативи № 8966, 8968, 8969, 8970, 8975.

музею¹. У процесі дослідження з'ясовано, що загадкова споруда або «язичницьке капище» було викладене майже на материк на глибині 1,76 м від сучасної поверхні. Фотографії 1908 р. свідчать, що рівень поверхні за 30 років не змінився. Безпосередньо на материк залягав шар з глини і мішаного ґрунту, насичений кістками тварин, уламками залізних виробів, фрагментами керамічного посуду, попелом і вугіллям. На цей шар («в цьому вистілі» — за М. Сучак) був покладений «камінний вистіл» у два ряди, товщиною близько 0,65 м. Автори розкопок у щоденнику писали, що кам'яний вистіл нагадував еліптичну фігуру з чотирма виступами, проте план свідчить на користь неправильного прямокутника, видовженого з південного заходу на північний схід на 4,6 м, з південного сходу на північний захід на 3,4 м. Враховуючи перекопи, розміри капища наближаються до 5×6 м (рис. 3, 1)².

Каміння кладки має такий склад: 59 екземплярів — пісковик жовтуватого відтінку, 26 — сірий граніт, 2 — червоний кварцит або пірофіліт, 1 — черепашник, 36 екземплярів не визначені. Серед різних уламків поблизу споруди дослідники згадують «крейдяну породу», «графіт» (тобто сланець — Р. О.). Серед каміння трапляються «химеричні», з яких найбільшою є «химера» або «жаба», тобто валун моренного походження розмірами $0,7 \times 0,33$ м (рис. 2, 4, 5). Навколо споруди в західній частині розкопу — смуги глини, поруч — зольні і попеліні плями, вугілля, рештки перепаленого дерева. Поруч з камінням у західній прирізці «А» — уламки світильників, в прирізці «Е» — також уламки світильників, фрагменти «ранньослов'янського» посуду (ранньослов'янським посудом автори щоденників називали гончарний посуд XI — XIII ст. з орнаментом у вигляді хвилястих ліній — Р. О.), скляних браслетів. Подекуди в розкопі траплялися людські кістки — залишки пізніших поховань (їх понад чотири). Серед матеріалів відзначені знахідки цегли, червоного шиферу, а в прирізці «В» на захід від споруди знайдено поглиблений на 0,25 м у материк (2 м від поверхні) дзвін.

Знахідки уламків світильників автори розкопок пов'язали з ритуальною функцією капища. Нам здається, що з нею в першу чергу пов'язані так звані стовпи з шарів глини, печини, кістками тварин і вугіллям. У 1937 р. за 1 м на південь від кам'яної кладки виявлено один зі стовпів розмірами $1,15 \times 0,65$ м, висотою 1,1 м. На ньому знаходилося каміння (цегла?), що залягало на глибині 0,25 м від сучасної поверхні, а під стовпом — кістки тварин. На думку авторів знахідки, матеріал датує заповнення стовпа X — XII ст. Другий стовп з печини і

¹ Сучак М., Луцицький Ф. Київська археологічна експедиція. 1937 р. Ділянка IV. Дослідження капища // НА ІА НАНУ. — Ф. 20, № 56; Сучак М. Зошит III // Там же. — Ф. 20, № 57, 59; Каргер М. К. Древний Киев. — М. — Л., 1958. — Т. 1. — С. 105 — 112.

² Орлов Р. С. Конструктивные особенности киевского капища 1908 г. // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. — К., 1991. — С. 108, 109.

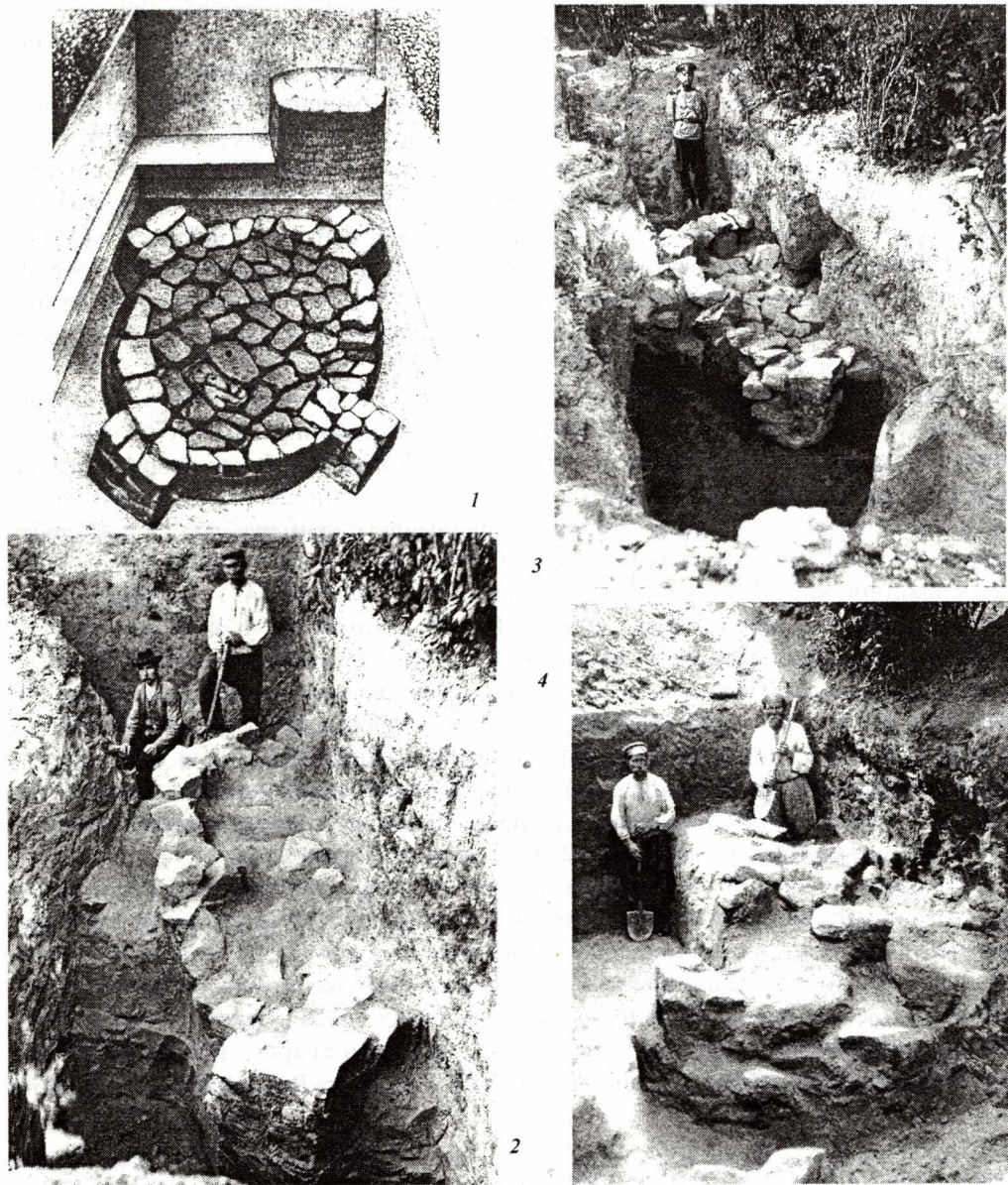

Рис. 1. Київське капище 1908 р., розкопки В. В. Хвойки: 1 — реконструкція 1908 р. з альбому К. В. Болсуновського; 2 — фотозйомка 1908 р., вигляд з півдня, 3 — фотозйомка 1908 р., вигляд з півдня, 4 — фотозйомка 1908 року, вигляд з півночі.

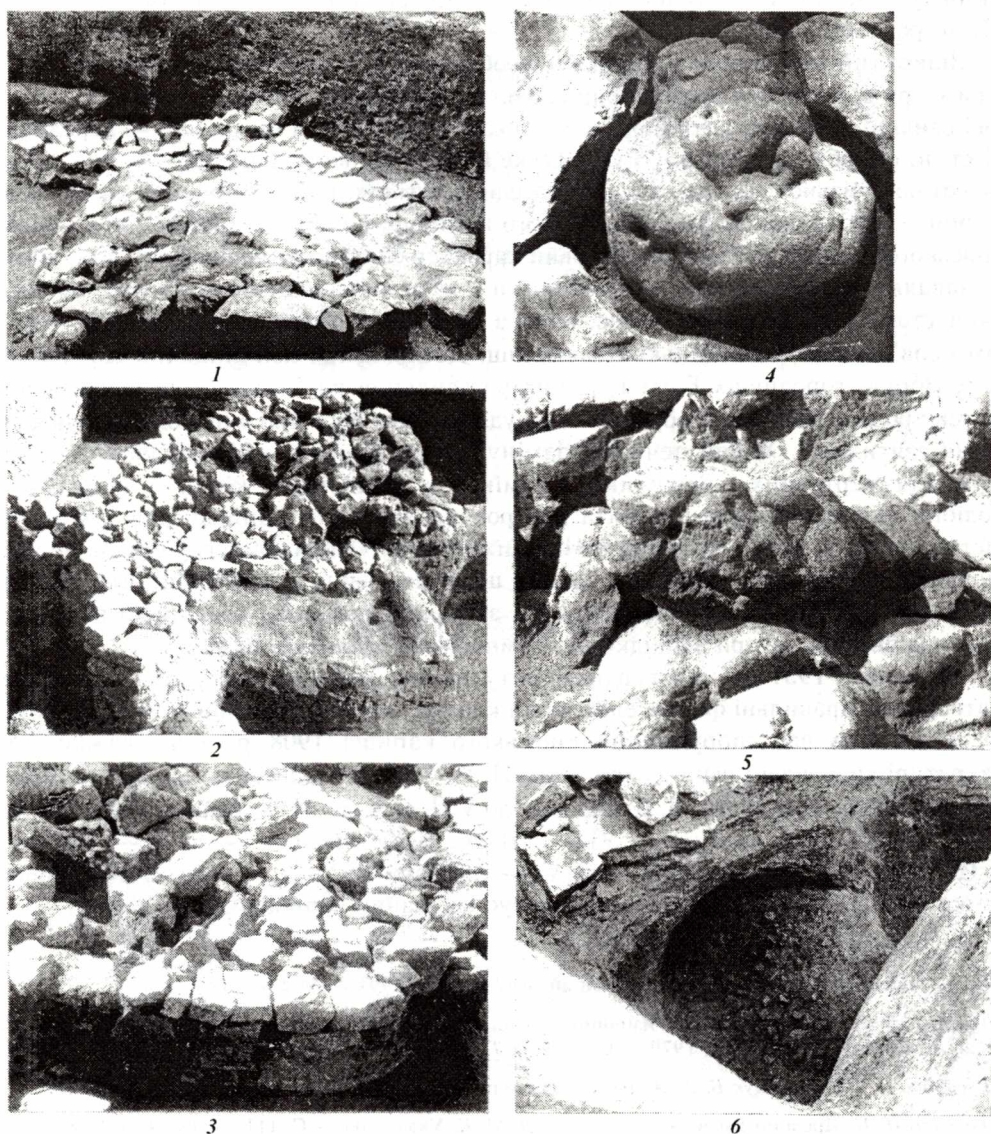

Рис. 2. Київське капище 1908 р., фотозйомка 1937 р.: 1 — вигляд зі сходу; 2 — вигляд з півдня, 3 — фрагмент, вигляд з південного заходу, 4 — «хімерний» камінь, відтворений на реконструкції В. В. Хвойки, 5 — інший «хімерний» камінь з кладки капища, 6 — піч біля західного виступу кладки капища.

глини (у перетині з півдня на північ 1,75 м) виявлено також у південній прирізці «С» до розкопу капища.

Відкритий майданчик з розвалом необроблених каменів, розташованими по периметру ямками для жертвоприношень, використання вогню для обрядів — типові ознаки святилищ античного часу, а саме святилища I ст. до н. е. — середини III ст. н. е. поблизу перевалу Гурзуфське Сідло¹. Зольник діаметром близько 3 м і висотою близько 1 м, що складався з шарів вугілля, попелу, печини з кістками тварин — тобто залишками ритуального вогнища, є одним з характерних ознак київського капища 1975 р.² Культовий характер споруди встановлюється не тільки завдяки залишкам кам'яної вимостки і жертвоприношень — кісток тварин, або частому використанню вогню, ямам з вугіллям і попелом — важливим ознакам слов'янських язичницьких святилищ. Дослідження язичницьких святилищ на р. Збруч, городищах Богіт і Звенигород виявили хлібні печі, які відігравали суттєву роль у релігійних обрядах і споруджувалися постійно в період функціонування святилищ³. Хлібні печі, на відміну від звичайних, — нішеподібні, характерні для жертовних майданчиків з каміння у Подністров'ї кінця X — XIII ст. Подібна хлібна піч була розкрита при розчищенні краю капища біля західного виступу (рис. 2, 6; 3, 1). Тут на 0,41 м нижче шару «наносного» ґрунту, на якому споруджено капище, знайдено багато шматків печини і вугілля, під якими містилася кругла піч діаметром 1,15 м з двома черенцями товщиною по 3 см. Нішеподібну піч автори знахідки без сумніву пов'язали з капищем.

Розкопки 1937 р. підтвердили ритуальний характер споруди, проте не підтвердили правильні форми еліптичної кладки, реконструйовані В. В. Хвойкою.

Визначити час спорудження київського капища 1908 р. дуже важко і в літературі висловлені різні думки. Так, П. П. Толочко відносить час його виникнення до кінця V — VI ст., В. В. Седов — до VIII — X ст., М. К. Каргер — до VIII — IX ст., Я. Є. Боровський — до VI — VII ст., Б. О. Рибakov — до V — VIII ст., Я. Є. Боровський і О. П. Моця — до VI — середини X ст., Д. Н. Козак, поділяючи думку М. К. Каргера і В. В. Седова, датує існування капища VIII — X ст.⁴.

¹ Новицкова Н. Г. Святилище Крымской яйлы // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 59 — 86.

² Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 3 — 10; Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 19.

³ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. — М., 1993. — С. 9, 47.

⁴ Толочко П. П. Древний Киев... — С. 30; Каргер М. К. Указ. соч. — С. 111; Седов В. В. Восточные славяне в VI — XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 263; Боровський Я. Є. Вказ. праця. — С. 55; Рибakov Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 424; Боровський Я. Є., Моця А. П. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 124; Козак Д. Н. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы в I тысячелетии н. э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 432.

199

Розкопки 1937 р. внесли важливе уточнення до питання про функціональне призначення стосовно верхньої дати: капище і жертовник певний час використовувалися в період великого поширення гончарного посуду, скляних браслетів — тобто після рубежу X — XI ст. Знахідки свідчать, що капище виконувало важливі функції і після побудови Десятинної церкви і князівських палаців. Ця обставина дозволяє уважніше поставитися до функціонального призначення різних будов єдиного комплексу найдавнішого двору Володимира Святославовича. Визначивши призначення капища в новому комплексі кінця X ст., шляхом ретроспекції ми визначимо його культову функцію в більш ранній час.

Перший дослідник капища К. В. Болсуновський, з огляду на чотириглавість Збруцького ідола і чотири виступи капища, вважав, що жертовник пов'язаний з культом Гермеса-Световида. М. К. Каргер, Л. А. Дінцес, Я. Є. Боровський, О. П. Моця вважали, що капище пов'язане з культом князівсько-дружинного бога Перуна. В. В. Седов і П. П. Толочко обережніше відносять капище до культу богів, що передували появі культу Перуна в Києві. Б. О. Рибakov поділяє атрибуцію святилища К. В. Болсуновського з поправкою — дослідник вважає, що у східних слов'ян Свентовиту відповідав Род. Проте з історії культу Свентовита у балтійських слов'ян ми знаємо, що це божество характеризується як найвищий бог, з атрибутами меча, коня тощо, і у східних слов'ян йому відповідає Перун¹. Більшість дослідників підкреслювало, що капище 1908 р. було влаштовано безпосередньо на території найдавнішого поселення V — VII ст., яке було політичним центром не одного племені полян, і резиденцією не племінного князька, а міжплеменним центром східних слов'ян. Перегляд праць, присвячених язичництву східних слов'ян, свідчить, що при спробах пов'язати київське капище з культом того чи іншого бога, у більшості випадків культ язичницького бога постулюється, а не вивчається. Зовнішній вигляд капища 1908 р. — досить «вільна» реконструкція В. В. Хвойки. Так само притягнення мініатюр Радзивілівського літопису, які нібито свідчать про зовнішній вигляд жертовника (просто неба), засноване на непорозумінні: давньоруські мініатюри наслідують візантійську традицію зображення язичницьких богів у вигляді античних статуй².

У VIII — IX ст. Київ, на думку П. П. Толочка, набув рис справжнього міста³. Згідно археологічної карти київського дитинця відкрите В. В. Хвойкою капище було розташоване в центрі найдавнішого городища, а навколо нього простежені

¹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянская мифология // Мифы народов мира. — М., 1994. — Т. 2. — С. 450 — 456; Иванов В. В., Топоров В. Н. Свентовит // Славянская мифология. — М., 1995. — С. 349.

² Боровський Я. Є. Вказ. праця. — С. 56; Орлов Р. С. «Тьмутароканский болван» «Слова о полку Игореве» // Старожитності Південної Русі. — Чернівці, 1993. — С. 178.

³ Толочко П. П. Древний Киев... — С. 32.

залишки жител V — VII ст.¹. За П. П. Толочком, поряд з капищем 1908 р. у 1970 — 1971 рр. був виявлений фундамент князівського палацу, не менш як на 50 років давніший за Десятинну церкву, що свідчить про здатність язичницької Русі засвоювати здобутки передової візантійської культури².

У X ст. на Старокиївській горі функціонував язичницький могильник, так званий київський некрополь, серед поховань якого п'ять трупоспалень і чотири багатих поховання зрубної конструкції, відкриті під фундаментом Десятинної церкви і поряд з нею. Останні належать до поховань представників князівської дружини і відрізняються багатшим інвентарем. Серед рядових поховань, знайдених у 1937 р., на ділянці № III поряд з капищем, треба відзначити одне з найбільш ранніх поховань київського некрополя з ліпною керамікою, № 84 (за нумерацією М. К. Каргера), що можливо датується IX ст.³. Язичницький могильник на Старокиївській горі припинив існування до середини або до 80-х рр. X ст., що хронологічно збігається з поширенням київських укріплень за межі найдавнішого городища, яке мало площу всього 2 га.

Наприкінці X ст. капище 1908 р. опинилося на будівельному майданчику в зв'язку зі зведенням у 989—996 рр. Десятинної церкви. Дослідження 1937 р. свідчать про функціонування капища в новому адміністративно-політичному і культовому центрі вже іншої епохи — періоду запровадження християнства. Проте складовою частиною нового комплексу капище стало внаслідок нової актуалізації його завдання. З вказаної причини особливої ваги набувають дослідження фахівців з історії давньоруської архітектури, особливо дані з питань побудови Десятинної церкви і князівських палаців і виникнення нової головної центральної площі Києва — «Бабиного торжка»⁴.

Першою спорудою на місці стародавнього язичницького некрополя була збудована 989—996 рр. церква Богородиці (Десятинна): «Въ лѣто 6497 (989 р.)... Володимѣрь живяше въ законѣ християнствѣ, помысли создати церковь пресвятыя Богородица, и пославъ приведе мастера отъ Грекъ». Майдан під будівництво храму був спланований, давній рів першого городища засипаний. Протягом XIX ст. були проведені перші розкопки, але науковими вважаються дослідження 1908—1914 рр. Д. В. Мілєєва, 1936—1937 рр. Т. М. Мовчанівського, 1938—1939 рр. М. К. Каргера. Церква Богородиці була тринефною шестистовпною будовою з трьома апсидами і прилеглими галереями. На північний захід від Десятинної церкви був відкритий вже згадуваний фундамент. За 30 м на північний схід від

¹ Кирилович С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков.— К., 1982.— С. 35.

² Толочко П. П. Древний Киев...— С. 36.

³ Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX — XIII вв.— К., 1990.— С. 69.

⁴ Толочко П. П. Древний Киев...— С. 54; Кирилович С. Р. Указ. соч.— С. 70.

церкви на краю гори в різні роки (останній — в 1966 р.) був відкритий на протязі 21 м фундамент західної стіни і трьох поперечних стін князівського палацу з дерев'яним перекриттям або другим дерев'яним поверхом. Ще один палац шириною 11,5 м містився на південний захід від церкви, частково досліджений С. П. Вельміним у 1914 р. і В. О. Харламовим у 1982 р. Фундамент третього палацу став відомий внаслідок розкопок 1868, 1893, 1911 р. (Д. В. Мілєєв), 1914 р. (С. П. Вельмін) на південний схід від Десятинної церкви. Встановлено план цієї будівлі, що мала довжину 44 м, ширину 11,5 м, з розподілом внутрішнього простору на три частини.

П. О. Рапопорт відніс будівництво північно-східного палацу до часу зведення Десятинної церкви, південно-східного — до кінця X — початку XI ст., південно-західного — до кінця X ст.¹ Пізніше дослідник дійшов висновку про одночасне будівництво Десятинної церкви і громадських споруд поряд з нею однією артілью константинопольських майстрів². О. І. Комеч вважає, що важливим аргументом на користь одночасного будівництва Десятинної церкви і палаців наприкінці X ст. є особливий розмір і якість світло-жовтої плінфи. Він звернув увагу на надзвичайно важливі висновки, зроблені А. Поппе: Десятинна церква була палацовою церквою Володимира Святославовича, а двір був розташований навколо площі перед її західним фасадом між трьома палацами. Сама побудова палацового храму на честь Богородиці (а не одному її святу — Успіння, як вважають деякі дослідники) є наслідуванням візантійському імператорському палацу, в якому роль домашньої церкви виконувала Фароська, також присвячена Богородиці. Церкву Великого палацу в Константинополі було взято за взірець майстрами, які споруджували Десятинну церкву так само, як чернігівський Мстислав Володимирович при спорудженні поруч зі своїм двором кам'яного собору взяв за зразок Десятинну церкву³.

У післякіноборчий період у східнохристиянській православній традиції образ Богоматері набуває особливого значення: він ототожнюється з містом-храмом, сприймається як символ ідеальної церкви і утверджується в консі вівтарної апси-

¹ Рапопорт П. А. Русская архитектура X — XIII вв. Каталог памятников // САИ, 1982. — Вып. Е1-47. — С. 9, 10.

² Рапопорт П. А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // ВВ. — 1984. — 45. — С. 187.

³ Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. — М., 1987. — С. 174 — 177; Porpe A. The Political Background to the Baptism of Rus. Byzantinorussian relation between 988 — 989 // *Dumbarton Oaks Papers*. — 1976. — 30. — Р. 197—244; М. Г. Логвин пов'язує Софійську (Батієву) браму, будівлю на північний захід від Десятинної церкви і капище за однією ознакою — фундаментом на глиняному розчині. Див.: Логвин Н. Г. К вопросу о строительной технике и формах архитектурных сооружений Киева X — начала XII в. // Труды V Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1987. — Т. III. — С. 169, 170.

ди (наприклад, Софія Київська). Візантійський звичай особливого шанування Богородиці був поширений в імператорському оточенні і неодноразово підкреслювався сучасниками. Михаїл Псєол зазначає: «Незабаром чутка про нього (Романа III — Р. О.) поширювалася, підійшли і другі воїни, потім з'явилася перед ним і ікона Божої Матері, яку ромейські царі звичайно везуть з собою в походах як проводиря і охоронця всього війська — одна тільки вона і не потрапила до рук ворогів... побачивши солодкий образ — цар завжди щиро почитав цю святиню — він негайно набувши духа, обняв, не розповісти як запально притиснув її до серця»¹. Шанування Богоматері відразу перейшло на Русь, де православна традиція знає розвинуту її іконографію і шанус сотні ікон, особливо так званих копій з писаних євангелістом Лукою². З численних оповідей про руські ікони стає зрозумілим, що Богоматір рятує Русь у небезпеці так само, як і Ромейську державу.

Функція палаців-гридниць Володимира Святославовича і Великого імператорського палацу в Константинополі у літописній і фольклорній традиціях знаходить важливі паралелі. У першу чергу це стосується суспільних функцій учт або бенкетів, на яких (крім обрядового медопиття) відбувається рада з дружиною, вирішуються питання війни і миру, одержання данини, торговельні угоди, прийом послів тощо³: «Се же пакы творяше людем своимъ: по вся недѣля устави на дворѣ въ гридъницѣ пир творити и приходити боляром, и гридем, и сѣцькымъ, и десятицкым, и нарочитымъ мужем, при князи и безъ князя... Бѣ бо Володимѣръ любя дружину, и с ними думая о строи земленѣм, и о ратѣхъ, и о уставѣ земленѣм...» (ПВЛ під 996 р.). Більш розвинутий простір навколо Великого палацу містить іподром, де відзначаються церковні свята, народження спадкоємця, язичницькі в своїй основі збирання винограду і повернення весни та інші сценічні вистави, танці, ристання тощо⁴.

Безперечно, що численні функції константинопольського іподрому в Києві виконував князівський двір, «великий», за словами літописця (1150 р.), коли на «велицем дворе на Ярославли», угри, які приїхали з Ізяславом, здивували киян:

¹ *Михаил Пселл. Хронография / Пер., статья и примеч. Я. Н. Любарского.* — М., 1978. — С. 26. Підтверджує ці свідчення і Робер де Кларі: «Імператори мають звичку брати його (зображення Богоматері) з собою, коли йдуть на бій». Див.: *Робер де Кларі. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. М. А. Заборова.* — М., 1986. — С. 48.

² *Богоматір. Повне ілюстроване описання її земного життя та присвячених їй імені чудотворних ікон / Під. ред. Є. Поселянина.* — Репринт. вид. — К., 1994. — 800 с.

³ *Липец О. С. Эпос и Древняя Русь.* — М., 1969. — С. 125.

⁴ *Чекалова А. А. Быт и нравы // Культура Византии. Вторая половина VII — XII в.* — М., 1989. — С. 571 — 616. П. П. Толочко, аргументуючи залежність давньоруського міста від князівської верхівки, підкреслює князівсько-боярський або купецький характер бенкетів, відомий за літописом. Див.: *Толочко П. П. Социальная типология древнерусских городов // Славянская археология. 1990. Ранне-средневековый город и его округа.* — М., 1995. — С. 11.

«... тогда же Угре на фарех и на скоках играхуть». Двір поруч з князівським палацом згадується в літописах як ігрище, де і відбуваються свята з іграми, піснями, танцями, особливим складом учасників — «скоморохів»¹: «Но сими дьяволь лстить и другими нравы, всячьскими лестьми превабляя ны от бога, требами и скоморохы, гусльми и русальи» (ПВЛ під 1068 р.). У Великому палаці відбувалися т. зв. готські ігри, у масках, зі щитами та ритуальними піснями — прообраз богатирських змагань на фольклорних учтах Володимира, зображених на фресках башт Софії Київської та платівчастих обручах. Цікаво те, що зафіксовані етнографами повсюдно відомі у східних слов'ян кулачні бої дослідники розглядають як відгомони готських ігор². Підтверджує відзначену схожість між візантійським іподромом і князівським дворцем переклад «Златоструя» XVI ст., де сказано: «Да убо о скомрасех и о русалиях, ни покрову надлежащу, многажды и дожду идущу тръпите». Тут поширеним словом русалия перекладено грецьке «Іподромія», тобто ігри скоморохів, безпосередньо пов'язані з кінськими ристаннями³.

У північно-східній частині константинопольського іподрому була розташована імператорська ложа, оздоблена бронзовою квадригою роботи уславленого Лісіппа, вивезена хрестоносцями у 1204 р. до Венеції, де вона і зараз прикрашає собор св. Марка (рис. 4, 1)⁴. Стіна навколо іподрому за Робером де Кларі була оздоблена бронзовими статуями людей, коней, биків, верблюдів, ведмедів, левів тощо. В анонімному творі (мабуть новгородця Григорія Каліки) паломника, що побував у Царграді в 20-х рр. XIV ст. згадуються «царева двора узорочье»: «... в том камени вырезаны псы крылати и орлы крылати камени и бораны каменны... а под стеною въскрай моря медведи камены и зубри каменны...»⁵.

У повній відповідності до константинопольської традиції, князь Володимир прикрашає свій двір «трофеями» походу до Херсонеса — бронзовою квадригою і двома людськими постатями: «Вся же ида мѣдянь двѣ капища, и 4 кони мѣдяны». За часів Нестора доведені скульптури стояли «за святою Богородицею», тобто за Десятинною церквою, хоча язичницькі кумири в Києві були ліквідовані ще за часів хрещення. Можливо, що з одного з палаців Володимира походить пірофілітовий рельєф з зображенням боротьби озброєного воїна з левом, знайдений на сандибі Десятинної церкви. Він безперечно належить до кола т. зв. світських рельє-

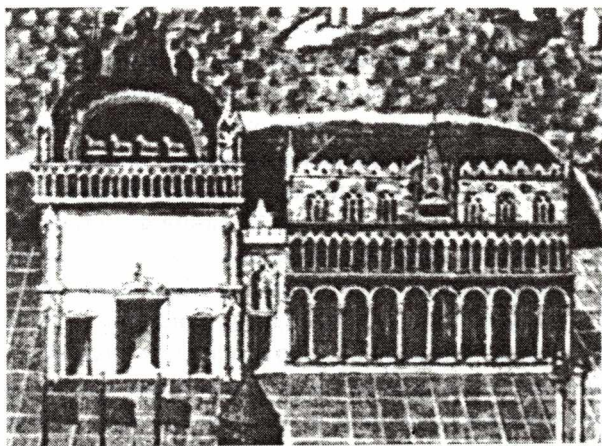
¹ Словарь русского языка X — XVIII вв. — М., 1979. — Вып. 6. — С. 83, 84.

² Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 378.

³ Фамицин А. С. Божества древних славян. — СПб., 1995. — С. 220.

⁴ Глазычев В. Л. Гемма Коперника. Мир науки в изобразительном искусстве. — М., 1989. — С. 55.

⁵ Робер де Кларі. Указ. соч. — С. 64; Анонимное хождение в Царьград // Книга хожений. Записки русских путешественников XI — XV вв. — М., 1984. — С. 86.

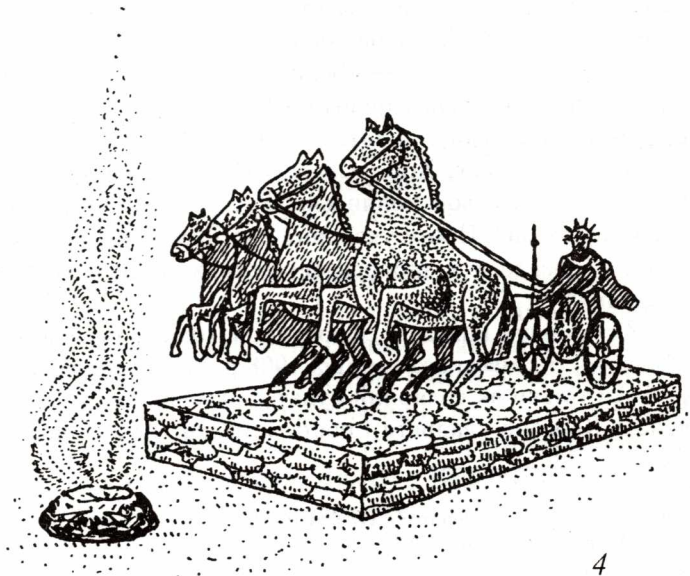
1

2

3

4

Рис. 4. Зображення квадриг у середньовічному мистецтві: 1 — собор св. Марка в Венеції. Гравюра Якопо де Барбарі, близько 1500 р.; 2 — зображення Сонця, мініатюра з Київської Псалтирі 1397 р., копія византійського зразка XI — XII ст.; 3 — платівка з Горіупії з зображенням римського імператора у вигляді Геліуса (Мітри); 4 — можливий варіант реконструкції київського капища у вигляді прямокутного подіуму з квадригою, вивезеною з Херсонеса.

фів зі стіни друкарні Києво-Печерського монастиря, що наслідував згадані вище скульптури константинопольського іподому.

Колісниця, запряжена четвіркою коней, у Візантії була пов'язана не тільки з триумфом імператора, але й образами сонячної і місячної колісничі. Християнська традиція розробленого античністю образу сонячної квадриги увібрала в себе месо-потамські, єгипетські та іранські уявлення, у т. ч. і про антропоморфну природу сонця. Дуже рано, в X — XI ст., на слов'янську мову було перекладено «Книгу Єноха», де міститься цікавий опис сонячної квадриги: «... І кола їх бачив я, і колісничі, на яких їздять сонце і місяць... І чотири зірки великі побачив, висячі одесну колісницю сонця, і чотири ошую, ходячі з сонцем безупинно...»¹ (рис. 4, 2, 3).

Вже у давньому Римі розроблена теологія сонячного культу призвела в III ст. до сонячної теології імператорського культу. Уявлення про близькість правителя до Сонця як його посланця у візантійській і давньоруських традиціях злилося з уподібненням Христа «праведному Сонцю». Іларіон у «Слові про закон і благодать» протиставляє іудеїв, пов'язаних законом, християнам, на яких поширюється благодать як сонячне світло: «... хрстїани же при блгодѣтънѣм слнци свое спсенїе жиждють»². Фольклорна традиція зберегла і відоме метафоричне зближення Сонця з князем — «Володимир Красне Сонечко». У слов'янській міфології широко представлені варіанти «мітраїзму», що яскраво відбилосся в язичницькій реформі Володимира Святославовича 980 р.: у пантеоні богів з Сонцем тісно пов'язані Дажьбог, Хорс, Сварог. Перший, на думку М. Ю. Брайчевського, був головним божеством полянської Русі, якого і було скинуто під час хрещення за часів Аскольда³. Проте уявлення про Дажьбога, предка-покровителя князівського роду, збереглося в іконографії деяких образів мистецтва і у «Слові о полку Ігоревім»⁴.

Зіставивши наведені свідоцтва, доходимо висновку, що «вогненний» характер обрядовості київського капища 1908 р. після запровадження християнства міг зберегтися тільки як солярний культ Дажьбога або Хорса. Найвірогідніше, що привезена з Херсона квадрига і постаті людей (Аполлона, Геліоса ?) були встановлені

¹ Книга Єноха Праведного // От берегов Босфора до берегов Евфрата / Пер., предисл. и коммент. С. С. Аверинцева. — М., 1987. — С. 111.

² Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. — К., 1984. — С. 82.

³ Брайчевский М. Ю. Утверждения христианства на Руси. — К., 1988. — С. 113, 199.

⁴ Орлов Р. С. Язычество в княжеской идеологии Руси // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 101—114. В. М. Топоров пов'язує факт введення Володимиром у київський пантеон 980 р. двох персонажів іранського походження з етномовною, культурною і політичною ситуацією в Києві, з ушануванням Хорса і Сімаргла хорезмійським прошарком воїнів київського гарнізону. Див.: Топоров В. Н. Святость и святыне в русской духовной культуре. — Том I. Первый век христианства на Руси. — М., 1995. — С. 346, 518.

на своєрідному подіумі, функцію якого виконувала кам'яна кладка капища. Саме тут, на північний схід від церкви Богородиці, Ю. С. Асєєв і С. Р. Кілієвич розміщують «Бабин торжок», встановлення квадриги на якому і перед «отнем» палацем Володимира тільки підкреслювало суспільний характер збереженого культу Сонця як складової частини всього комплексу¹. Новий князівський двір кінця X ст. свідчить не тільки про прагнення відтворити семантичний комплекс Великого палацу Константинополя, але й про свідоме запровадження двовір'я — «мітраїзм» був недалеким минулим. Дослідники неодноразово відзначають схильність Володимира до мудрих компромісів, унаслідок яких виникає новий витвір, близький до генотеїзму². В. М. Топоров у релігійних реформах Володимира вбачає майже авантюрні рішення і «загравання» з іранським етнічним елементом³. У будь-якому випадку, двовір'я — найкращий засіб уникнути повторення спроб язичницької реакції повернути думки людей до родових богів. Реформа 988 — 989 рр. виявилася успішною мабуть і тому, що найагресивніша частина воїнів-варягів, серед яких був поширений культ Перуна і відповідного йому в скандинавській міфології Тора, була відправлена до Візантії (6 тисяч), тобто виключена з політичного життя Києва.

Внаслідок «компромісу» — поєднання язичницького капища Дажьбогу і церкви Богородиці в одному комплексі князівського двору встановлюється можливість плідного діалогу між традиційною слов'янською і східносередземноморською християнською культурами, знешкоджується небезпечна біфуркація, що досягла критичної межі після реформи 980 р., тобто суперечність між старою і новою релігією.

Існують і спостереження дослідників, що підтверджують запропоновану реконструкцію капища 1908 р. Так Г. В. Вернадський скептично оцінював погляди тих істориків, які сприймали «овальний фундамент будови» в якості язичницького капища, і відзначав, що капище Святовита на острові Рюген було квадратної форми⁴. Розглянуті вище фотографії і графічні фіксації зняли це питання. А. Н. Грабар підкреслював, що Київський дитинець — така ж архітектурно-функціональна група, що і церква св. Марка з палацем Дожей у Венеції. Через це дослідник вважав, що квадрига у Києві також була розміщена над брамою — про-

¹ Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980. — С. 63; Кілієвич С. Р. Указ. соч. — С. 70.

² Новиков М. П. Христианизация Киевской Руси: методологический аспект. — М., 1991. — С. 83; Мильков В. В., Пилюгина Н. Б. Христианство и язычество: проблема двоеверия // Введение христианства на Руси. — М., 1987. — С. 267.

³ Топоров В. И. Указ. соч. — С. 512—531.

⁴ Вернадский Г. В. Киевская Русь. — Тверь—М., 1996. — С. 279.

ходом до палацової церкви¹. Але важливий не цей, дещо несподіваний, висновок, а інший: «символічна крадіжка» квадриги як символа перемоги бере початок від греко-римських зразків. Солярна теологія імператорського культу призводила до зображень обожнюваних імператорів на квадригах у вигляді Геліоса-Мітри — чудовим зразком цієї іконографії є платівка з Горгіппії, що зображує Нерона у вигляді Геліоса² (рис. 4, 3). Знахідка цієї платівки і подібних зображень у Причорномор'ї примушує ще раз згадати «Тьмутороканського болвана» і солярний аспект боспорського культу «Бога височайшого», а також головного покровителя Дніпро-Березанського «басейну» Аполлона Дельфійського³. Античне походження херсонеської, а отже і київської квадриги і запропоноване функціональне призначення київського капища 1908 р., дозволяють з часткою ймовірності уявити його зовнішній вигляд наприкінці X — початку XII ст. (рис. 4, 4).

КАНІВСЬКИЙ МІКРОРЕГІОН І ПРОБЛЕМА ЗАСЕЛЕННЯ ПОДНІПРОВ'Я В ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС

В. О. ПЕТРАШЕНКО (Київ)

Останнім часом все більшої ваги набуває археологічне дослідження мікрорегіонів, без якого неможливе вирішення таких актуальних сьогодні проблем, як вивчення системи заселення окремих районів Давньої Русі, складання сільської округи, виникнення міст.

У статті йтиметься про Бучацько-Трахтемирівську ділянку Канівського Подніпров'я протяжністю вздовж водосховища близько 18 км, з рельсфом у вигляді пасма шириною в південній частині в районі Бучака близько 2 км, північній —

¹ Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // ТОДРЛ, XVIII. — М.—Л., 1962. — С. 252.

² Неверов О. Я. Нерон-Юпитер и Нерон-Гелиос // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 101—110; Штаерман Е. М. Социальные основы религии Древнего Рима. — М., 1987. — С. 272, 284.

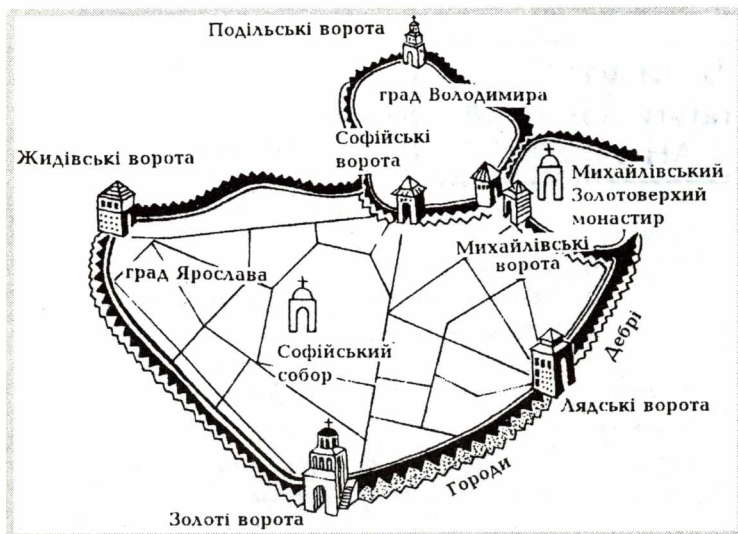
³ Алексеева Е. М. Культы Горгиппии // СА. — 1986. — 4. — С. 48; Русяева А. С. Милет—Дидимы—Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64.

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ІСТОРІЯ РУСИ— УКРАЇНИ

(історико-археологічний збірник)

Київ — 1998

ІСТОРІЯ РУСІ—УКРАЇНИ (історико-археологічний збірник).— К., 1998.— 336 с.— 68 іл.

Збірник присвячено 60-річчю від дня народження відомого українського історика і археолога, академіка П. П. Толочка. Зміст збірника відповідає науковим інтересам вченого і вміщує статті з різних питань історії, археології і культури додержавного періоду, доби Київської Русі та України. У книзі публікуються нові дані про ранньослов'янські і давньоруські археологічні пам'ятки, розглядаються проблеми етногенезу слов'ян, походження найдавніших східнослов'янських міст, їх становлення і розвитку, господарської і культурної діяльності населення Київської Русі. Низка статей присвячена дослідженням з українського середньовіччя.

Для істориків, археологів.

Сборник посвящен 60-летию со дня рождения известного украинского историка и археолога, академика П. П. Толочко. Содержание сборника отвечает научным интересам ученого и вмещает статьи по различным вопросам истории, археологии и культуры догосударственного периода, эпохи Киевской Руси и Украины. В книге публикуются новые данные о раннеславянских и древнерусских археологических памятниках, рассматриваются проблемы этногенеза славян, происхождения древнейших восточнославянских городов, их становления и развития, хозяйственной и культурной деятельности населения Киевской Руси. Ряд статей посвящен исследованиям украинского средневековья.

Для историков, археологов.

Наукове видання
Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

Редколегія:

О. П. Моця (відповідальний редактор),
Я. Є. Боровський (відповідальний секретар),
А. П. Томашевський

Редактор	Л. В. Фраймович
Художник	М. В. Русяєва
Коректор	О. В. Кравченко
Комп'ютерна верстка	О. М. Петрашенко

На обкладинці: **Стародавній Київ. Реконструкція П. П. Толочка**

ISBN 966-02-0232-6

© Інститут археології НАН України

Національна академія наук України
Інститут археології

ИСТОРИЯ РУСИ—УКРАИНЫ (историко-археологический сборник)

Научное издание
Утверждено к печати Ученым советом
Института археологии НАН Украины

Редколлегия:

А. П. Моця (*ответственный редактор*),
Я. Е. Боровский (*ответственный секретарь*),
А. П. Томашевский

Редактор	<i>Л. В. Фраймович</i>
Художник	<i>М. В. Русева</i>
Корректор	<i>Е. В. Кравченко</i>
Компьютерная верстка	<i>А. Н. Петрашенко</i>

Здано до набору 10.10.96. Підписано до друку 11.08.97. Формат 70×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24.57. Ум. фарбо-відб. 24.92. Обл. вид. арк. 21.00. Тираж 1000. Зам. 7-1118.

Оригінал-макет та плівки виготовлені редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

Віддруковано на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057. Київ-57, вул. Довженка, 3.